

UOT-811.512.1.

Səhifə: 167-173

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2026.1.167>

Ülkər Əfəndiyeva

Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: ulker.efendiyeva@list.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4041-354X>

QAZAX DİLİNİN FRAZEOLoji SİSTEMİNDƏ MƏİŞƏT LEKSİKASI

XÜLASƏ

Bu məqalədə qazax dilinin frazeoloji sistemində məişət leksikasına əsaslanan sabit ifadələr struktur və semantik baxımdan ətraflı şəkildə təhlil olunur və Azərbaycan dili materialları ilə müqayisəli aspektdə araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi gündəlik məişət həyatı ilə bağlı leksik vahidlərin frazeoloji sistem daxilində qazandığı məcazi mənə qatlarını, onların formalaşma mexanizmini və milli-mədəni kontekstlə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən etməkdir. Araşdırmada xüsusilə *көйлек* [köylek], *бесік* [besik], *қазан* [kazan], *етек* [yetek], *төсек* [tösek], *жастық* [jastıq] kimi məişət əşyalarını bildiren sözlər əsasında yaranmış frazeoloji birləşmələr sistemləşdirilir, onların struktur modeli, semantik inkişaf istiqaməti və funksional yükü geniş şəkildə izah olunur.

Tədqiqat göstərir ki, məişət leksikası frazeoloji sistemdə yalnız nominativ baza rolunu oynamır, həm də metaforik və simvolik transformasiya yolu ilə sosial münasibətlərin, ailə institutunun və mənəvi dəyərlərin ifadəsinə xidmət edir. Müqayisəli təhlil nəticəsində qazax və Azərbaycan dillərində mövcud olan frazeoloji paralellərin ortaq tarixi-mədəni zəminlə bağlı olduğu müəyyən edilir. Bununla yanaşı, bəzi vahidlərdə semantik diferensiasiya prosesi müşahidə olunur ki, bu da dillərin daxili inkişaf dinamikasını əks etdirir. Nəticə etibarilə, araşdırma türk dillərində məişət əsaslı frazeoloji vahidlərin tipoloji baxımdan öyrənilməsi üçün elmi əsas yaradır və müqayisəli frazeologiya istiqamətində gələcək tədqiqatlara zəmin formalaşdırır.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, məişət leksikası, qazax dili, türk dilləri, semantik təhlil.

Giriş: Frazeoloji vahidlər dilin leksik tərkibində xüsusi yer tutan və milli mədəniyyətin, dünyagörüşünün, tarixi təcrübənin dil vasitəsilə ifadə olunmasında mühüm rol oynayan strukturlardır. Bu sahə dilçilikdə geniş şəkildə tədqiq edilmişdir, lakin hələ də tam aydınlaşdırılmamış və müxtəlif baxış bucaqlarından izah olunan məsələlər mövcuddur. Xüsusilə frazeoloji birləşmələrin semantik bütövlüyü və sintaktik xüsusiyyətləri ilə bağlı müzakirələr elmi ədəbiyyatda davam etməkdədir. Struktur baxımından frazeoloji birləşmələr bir neçə komponentdən ibarət olsa da həmin komponentlər bir araya gələrək vahid leksik mənə yaradır. Bu cür birləşmələrdə ayrı-ayrı sözlərin ilkin mənəsi ya zəifləyir, ya da tamamilə arxa plana keçir və nəticədə bütöv ifadə sabit, bölünməz semantik vahid kimi çıxış edir. Məhz bu xüsusiyyət frazeoloji birləşmələrin adi söz birləşmələrindən fərqləndirici cəhətidir.

Frazeoloji vahidlərin cümlə daxilindəki funksiyası ilə bağlı da müxtəlif elmi mövqelər irəlilə sürülmüşdür. Bəzi tədqiqatçılar komponentlərin formal olaraq ayrı-ayrı sözlər kimi göründüyünü və sintaktik baxımdan müəyyən müstəqillik daşdığını qeyd etmişlər. Lakin V.V. Vinqradov frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətini onların semantik vahidliyində görərək göstərmişdir ki, bu vahidlik komponentlər arasında canlı və sərbəst sintaktik əlaqənin olmaması ilə qorunur. Onun bu yanaşması rus dilçiliyində frazeologiya nəzəriyyəsinin formalaşmasına ciddi təsir göstərmiş və məsələni daha sistemli şəkildə izah etməyə imkan vermişdir [3, s.150].

“Kenesbayevin fikrinə görə frazeoloji birləşmələrin struktur quruluşu və onların komponentlərinin qarşılıqlı əlaqə üsulları təsadüfi xarakter daşımır. Bu birləşmələr müəyyən dil qanunauyğunluqları əsasında formalaşır və zaman keçdikcə semantik baxımdan sistemli bir bütövlük təşkil edir”[5, s.9]. Bu yanaşma göstərir ki, dilin sabit ifadələri təsadüfi şəkildə yaranmır,

onların təşəkkülü və semantik inkişafı cəmiyyətin yaşayış tərzini, sosial münasibətləri və təbii mühiti ilə bilavasitə bağlıdır. Frazeoloji birləşmələrin formalaşması xalqın gündəlik həyat təcrübəsi, məişət mühiti və tarixi yaddaşı ilə qarşılıqlı təsir şəraitində baş verir.

Qazax və Azərbaycan dilləri, eləcə də digər türk dilləri eyni dil ailəsinə mənsub olduqları üçün onların leksik və frazeoloji sistemlərində çoxlu ortaq elementlərə rast gəlinir. Bu oxşarlıqlar yalnız dil quruluşu ilə məhdudlaşmır, həm də ortaq etnik-mədəni zəminlə şərtlənir. Hər iki dilin frazeoloji tərkibi həmin xalqların tarixi inkişaf yolu, məişət ənənələri və dünyagörüşü ilə sıx bağlı şəkildə formalaşmışdır. Türk dillərində frazeoloji paralellər, xüsusilə atalar sözləri və məsəllər səviyyəsində daha aydın şəkildə müşahidə olunur. Bu sahədə bəzi ifadələr həm quruluş, həm də məna baxımından tam uyğunluq göstərir, digərləri isə formal fərqlərə baxmayaraq semantik yaxınlıq nümayiş etdirir. Belə oxşarlıqlar türkdilli xalqların tarixi-mədəni bağlılığının dil faktları ilə təsdiqidir. Onlar ortaq dünyagörüşünün, dəyərlər sisteminin və düşüncə tərzinin frazeoloji səviyyədə necə əks olunduğunu göstərir. Bu baxımdan frazeoloji uyğunluqlar yalnız dil hadisəsi deyil, həm də mədəni yaddaşın və kollektiv təcrübənin ifadə forması kimi çıxış edir.

Qazax və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sistemlərini müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, bəzi ifadələr hər iki dildə eyni məzmunu ifadə edir, digərləri isə yalnız semantik yaxınlıq səviyyəsində uyğunluq göstərir. Bu cür paralellər təsadüfi xarakter daşmır, onlar ortaq etnik kökə, tarixi inkişaf yoluna və folklor ənənələrinə söykənən ümumi mədəni təməlin nəticəsidir.

Frazeoloji vahidlərin uyğunluğu xüsusilə qədim dövrlərdən formalaşmış şifahi xalq yaradıcılığı, məişət ənənələri və dünyagörüşü ilə sıx bağlıdır. Qazax və Azərbaycan dillərində işlənən frazeoloji birləşmələrin müqayisəli şəkildə təhlil olunması, onların struktur və məna baxımından oxşar və fərqli cəhətlərinin konkret faktlar əsasında təhlili frazeoloji vahidlərin sosial-mədəni mühitlə qarşılıqlı əlaqəsini daha aydın şəkildə ortaya qoymağa imkan verir. Məişət leksikasına aid geyim adlarından biri olan *көйлек* [köylek] qazax dilində həm qadın, həm də kişi tərəfindən geyinilən, əsasən gündəlik istifadə üçün nəzərdə tutulmuş üst geyimini, donu bildirir [9, s. 220-221]. Sözü semantik həcmi kifayət qədər genişdir və müxtəlif biçim və funksiyalı geyimləri əhatə edə bilər.

Bu leksik vahidin Azərbaycan dilində qarşılığı *köynək* formasında işlənir. Lakin semantik baxımdan müəyyən fərq müşahidə olunur. Azərbaycan dilində *köynək* əsasən bədənin yuxarı hissəsinə geyinilən yüngül geyimi ifadə edir [2, s. 765]. Beləliklə, eyni mənşəli söz hər iki dildə mövcud olsa da, məna dairəsi baxımından tam üst-üstə düşmür. Həm *көйлек*, həm də *köynək* sözləri qazax və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sistemində fəal iştirak edir və müxtəlif sabit ifadələrin tərkibində işlənərək məcazi məna qazanır. Bu fakt geyim adlarının yalnız nominativ funksiya daşmadığını, eyni zamanda dilin obrazlı qatında da mühüm yer tutduğunu göstərir.

Ақ көйлек [ak köylek] ifadəsi qazax dilində məcazi məna daşıyaraq “saf qəlblı”, “təmiz niyyətli”, “xeyirxah insan” anlamlarında işlədilir [4, s. 24]. Bu birləşmə adətən insanın daxili paklığını, səmimiyyətini və mənəvi saflığını vurğulamaq məqsədilə istifadə olunur. İfadənin semantik yükü komponentlərin məcazi potensialı ilə bağlıdır. *Ақ* “ağ” sözü türk dillərində ənənəvi olaraq təmizlik, dürüstlük, halallıq və mənəvi saflıq anlayışları ilə əlaqələndirilir. *Көйлек* isə nominativ mənada geyim adı olsa da məcazi müstəvidə insanın zahiri görkəmi ilə yanaşı, onun xarakteri və cəmiyyət içindəki mövqeyi ilə bağlı assosiasiyalar yarada bilər. Azərbaycan dilində “ağ köynək” birləşməsi eyni sabit frazeoloji məna daşmır. Lakin semantik baxımdan uyğun ifadələr mövcuddur. Məsələn, *təmiz qəlblı, pak niyyətli, nur üzlü* kimi ifadələr eyni məzmunu fərqli leksik vasitələrlə ifadə edir. Bu fakt göstərir ki, ortaq simvolik təfəkkürə baxmayaraq, frazeoloji formalaşma yolları dillər arasında müəyyən fərqlilik göstərə bilər.

Қанды көйлек [kandı köylek] ifadəsi qazax dilində “ən yaxın dost”, “ayrılmaz yoldaş” mənasında işlədilir [4, s.315]. İfadə komponentlərinin birləşməsi nəticəsində bütöv, bölünməz semantik məna formalaşır. *Қанды* sözü *қан* “qan” kökündən yaranmışdır və burada söz birbaşa deyil, məcazi məna daşıyır. Türk mədəniyyətində *qan* anlayışı həyat, qohumluq, sədaqət və dərin bağlılıq rəmzi kimi qəbul edilir. *Көйлек* isə insanın bədəninə ən yaxın olan geyim növlərindən biri

kimi yaxınlıq və ayrılmazlıq assosiasiyası yaradır. Bu iki komponentin semantik yükü birləşərək güclü dostluq və mənəvi bağlılıq anlayışını ifadə edir.

Məzmun baxımından bu ifadə Azərbaycan dilindəki “can dostu”, “qan qardaşı” kimi birləşmələrlə uyğunluq təşkil edir. Qazax dilində eyni semantik sahəyə aid olan *қанды көйлек жолдас* [kandı köylek joldas] ifadəsi də işlədilir və mənəvi daha da konkretləşdirir. Bununla yanaşı, *қанды көйлек жау* [kandı köylek jau] birləşməsi əks semantik çalar daşıyaraq “ən yaxından çıxan düşmən” mənəvi ifadə edir [4, s. 315]. Bu nümunə göstərir ki, eyni struktur modeli həm müsbət, həm də mənfi emosional çalar qazana bilir.

“Ən yaxın dost” mənəvi ifadə işlədilər digər ifadə *em көйлек* [yet köylek] formasında qeyd alınır [4, s. 171]. Burada *em* “ət” sözü də məcazi mənəvi daşıyır və insan varlığının, canlılığın simvolu kimi çıxış edir. *Qan* və *ət* komponentləri türk dünyagörüşündə həyatın və fiziki-mənəvi bağlılığın əsas göstəricilərindən sayıldığı üçün bu tip frazeoloji birləşmələr dərin mənəvi-semantik kökə malikdir.

Struktur baxımından qeyd olunan vahidlər təyini söz birləşməsi modelinə uyğun gəlir. Birinci komponent sifət və ya sifətlənmiş söz, ikinci komponent isə isimdir. Lakin burada əsas olan formal sintaktik quruluş deyil, bütöv ifadənin semantik sabitliyidir. Komponentlər ayrı-ayrılıqda deyil, birlikdə vahid anlayışı ifadə edir və konkret sosial-mənəvi münasibətin dil modeli kimi çıxış edir. Azərbaycan dilində də köynək komponenti ilə formalaşmış məsələlər və sabit ifadələr mövcuddur. Məsələn, *köynəyindən keçirmək, bir köynək yaxın olmaq, bir köynək aralı olmaq, qanlı köynəyini başına dolamaq, bir köynək at tökmək, bir köynəkdə çalmaq* [1, s.56].

Məişət leksikasına aid ev əşyalarından biri olan *бесік* [besik] “beşik” sözü qazax dilində yalnız nominativ mənəvi daşımır, həm də frazeoloji sistemdə aktiv şəkildə iştirak edir. Eyni leksik vahid Azərbaycan dilində də mövcuddur və müəyyən məcazi kontekstlərdə işlədilər bilir. *Beşik* türk xalqlarının maddi-mənəvi irsində mühüm yer tutur, ənənəvi olaraq körpələrin yatırılması üçün istifadə olunan xüsusi yataq növüdür [6, s. 295].

Qazax dilində *алтын бесік* [altın besik] frazeologizmi “vətən”, “doğma yurd” mənəvi ifadə edir (4, s. 38; 11). Bu birləşmədə hər iki komponent isim olsa da, bütöv halda məcazi mənəvi kəsb edir. *Алтын* “qızıl” sözü burada yüksək dəyər, müqəddəslik və əzizlik semantikasını gücləndirir, *бесік* isə insanın dünyaya göz açdığı ilkin məkanı simvolizə edir. Beləliklə, ifadə vətəni insanın mənəvi başlanğıcı və müqəddəs məkanı kimi təqdim edir.

Azərbaycan dilində “beşik” sözü də metaforik mənəvi ifadə işlədilər. Məsələn, “Azərbaycan muğam sənətinin beşiyidir” cümləsində “beşik” anlayışı müəyyən bir sahənin formalaşdığı, inkişaf etdiyi ilkin məkan mənəvi ifadə edir [6, s. 295]. Bu nümunə göstərir ki, hər iki dildə sözün semantik inkişaf istiqaməti oxşar mənəvi assosiasiyalara əsaslanır.

Ev-məişət əşyaları sırasına daxil olan digər leksik vahid *қазан* [kazan] “qazan” sözüdür. Qazax dilində bu söz yemək bişirmək üçün istifadə olunan qab mənəvi bildirir və Azərbaycan dilindəki qarşılığı ilə semantik baxımdan üst-üstə düşür [6, s. 739]. Hər iki dildə “qazan” sözü frazeoloji birləşmələrdə geniş şəkildə işlədilər və məcazi mənəvi qazanaraq sosial, iqtisadi və məişət münasibətlərini ifadə edən sabit ifadələrin tərkib hissəsinə çevrilir. Bu fakt məişət əşyalarının frazeoloji sistemdə məhsuldar semantik baza rolunu oynadığını göstərir.

Қазан асу [kazan asu] qazax dilində ilkin olaraq “yemək bişirmək”, “qazanı ocağa qoymaq” mənəvi ifadə edən sabit birləşmədir [4, s.304]. Bu ifadə Azərbaycan dilində *qazan asmaq* formasında işlədilər və əsas semantik məzmun baxımından uyğunluq göstərir. Hər iki dildə ifadənin əsasında həm müstəqim, həm də sonradan formalaşmış məcazi mənəvi qatları dayanır.

Tarixi-məişət kontekstində *qazan asmaq* açıq ocaq üzərində yemək hazırlanması üsulu ilə bağlıdır. Keçmişdə insanlar qazanı ocaq üzərindən asaraq bişirmə prosesinə başlayırdılar. Qazan gündəlik həyatın və kollektiv məişətin əsas atributlarından biri olduğu üçün onun asılması yemək hazırlığının başlanğıc mərhələsini bildirirdi. Bu mərhələdə ifadə birbaşa, real hərəkəti ifadə edən müstəqim mənəvi daşıyırdı.

Zaman keçdikcə ifadə məcazilənmiş və semantik genişlənmə baş vermişdir. Müasir istifadədə *qazan asmaq* yalnız yemək bişirmək anlamı ilə məhdudlaşmır, daha ümumi şəkildə “işə başlamaq”, “hazırlıq görmək”, “bir işi başlatmaq” kimi mənəvi çalarları qazanmışdır [1, s. 186]. Bu

fakt məişət leksikasının frazeoloji sistemdə necə semantik transformasiyaya uğradığını və real həyat təcrübəsindən abstrakt mənə qatına keçdiyini aydın şəkildə göstərir.

Qazanı köterdi [kazanı köterdi] ifadəsi qazax dilində məcazi mənə daşıyan frazeoloji vahiddir və “ölüm mərasimi ilə bağlı bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürdü” anlamında işlədilir. Burada *qazan* sözü ilkin olaraq yemək bişirmək üçün istifadə olunan məişət əşyasını bildirir. Lakin frazeoloji kontekstdə söz birbaşa qab mənəsini deyil, yas mərasiminin təşkili ilə bağlı ənənəvi sosial öhdəliyi simvolizə edir.

Türk xalqlarının mərasim ənənələrində yas süfrəsinin hazırlanması, qonaqlar üçün yemək bişirilməsi və mərasim xərclərinin qarşılınması xüsusi məsuliyyət sayılmışdır. Bu baxımdan *qazan* yalnız mətbəx əşyası deyil, kollektiv mərasim yükünün rəmzi kimi çıxış edir. *Köterdi* “qaldırdı, götürdü” komponenti isə burada fiziki hərəkəti deyil, “məsuliyyəti üzərinə almaq” mənəsini ifadə edir. Beləliklə, ifadə bütöv halda konkret hərəkətdən daha çox sosial-mənəvi öhdəliyin qəbul edilməsini bildirir. Struktur baxımından bu vahid isim + fel modelinə əsaslanan sabit birləşmədir. Lakin komponentlərin müstəqil mənəsi arxa plana keçir və bütöv ifadə frazeoloji vahid kimi qəbul olunur. *Qazanı köterdi* qazax dilinin milli-mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirən ifadələrdən biridir. Azərbaycan dilində onun tam leksik ekvivalenti olmasa da, “yas işlərini boynuna götürdü”, “yasın bütün məsuliyyətini üzərinə aldı” kimi ifadələr semantik baxımdan yaxın qarşılıq sayıla bilər [4, s. 304].

Azərbaycan dilində də qazan komponenti ilə bağlı çoxsaylı sabit ifadələr və frazeoloji birləşmələr mövcuddur. Məsələn, *qazan asmaq*, *qazan dibi yalamaq*, *qazan qaynatmaq*, *qazan örtülü qaynamaq*, *qazan dedi dibim qızıdır*, *çömçə dedi*, *gəzib gəlmişəm* [1, s.186].

Qazax dilində məişət leksikasına aid geyim adlarından biri olan *emek* [yetek] sözü Azərbaycan dilində *ətək* formasında işlənir [7, s. 464]. Hər iki dildə söz əsasən geyimin aşağı hissəsini bildiren nominativ mənə daşıyır.

Bununla yanaşı, *emek/ətək* leksik vahidi yalnız konkret geyim detalını ifadə etməklə məhdudlaşmır, frazeoloji sistemdə də fəal şəkildə iştirak edir. Qazax və Azərbaycan dillərində bu sözün iştirakı ilə yaranmış sabit birləşmələr müxtəlif məcazi çalarlar qazanaraq sosial münasibətləri, davranış modellərini və emosional vəziyyətləri ifadə edir.

Emeginde səjde qyly (namaz oku) [yeteqinde səjde kılı (namaz oku)] ifadəsi qazax dilində ironik çalar daşıyan frazeoloji vahiddir. Bu birləşmə kiminsə qarşısında həddindən artıq itaətkar davranmağı, onu ideal və qüsursuz bir şəxs kimi təqdim etməyi bildirir. Lakin ifadənin semantik yükündə istehza elementi mövcuddur: göstərilən hörmət və sədaqət əslində buna layiq olmayan, mənəvi baxımdan zəif və ya mənfi xüsusiyyətlərə malik bir şəxsə yönəlmiş olur. Beləliklə, frazeologizm sosial münasibətlərdə kor-koranə itaətin və yanlış dəyərləndirmənin tənqidi kimi çıxış edir [4, s. 170].

Struktur baxımından ifadə isim + feil modelinə əsaslanır və dini leksikanın məişət komponenti ilə birləşməsi nəticəsində formalaşmışdır. Burada *emek* “ətək” sözü fiziki yaxınlıq və aşağı mövqe assosiasiyası yaradır, *səjde qyly* isə yüksək itaət və ibadət aktını bildirir. Bu iki komponentin birləşməsi məcazi planda həddindən artıq təzim və alçalma mənəsini ifadə edir.

Azərbaycan dilində “ətəyində namaz qılmaq” ifadəsi mövcuddur, lakin semantik istiqamət fərqlidir. Azərbaycan dilində bu birləşmə adətən saf, təmiz, dindar və dürüst insanlara münasibətdə işlədilir və istehza çaları daşımır [1, s. 120]. Beləliklə, eyni struktur modeli hər iki dildə işlək olsa da, onların semantik inkişaf istiqaməti fərqli olmuşdur. Bu fakt frazeoloji vahidlərin milli-mədəni kontekstdə fərqli çalarlar qazana bildiyini göstərir.

Emeginen ayrılmaydı [yeteqinen ayrılmaydı] ifadəsi qazax dilində “ətəyindən ayrılmamaq”, “möhkəm yapışib qalmaq” mənalarını bildiren frazeoloji vahiddir [4, s. 170]. Bu birləşmə bir şəxsin və ya obyektin arxasınca fasiləsiz hərəkət etməyi, ondan asılı vəziyyətdə qalması və ya həddindən artıq bağlılıq göstərməyi ifadə edir. Burada *emek* “ətək” komponenti fiziki yaxınlıq və təmas assosiasiyası yaradır, bütöv ifadə isə psixoloji və sosial asılılıq məzmunu qazanır.

Azərbaycan dilində *ətəyinə yapışmaq* ifadəsi semantik baxımdan bu frazeologizmə uyğun gəlir. Həmin birləşmə də kiməsə yalvarmaq, kömək istəmək və ya bir şəxsin arxasınca əl

çəkmədən getmək mənasında işlədilir. Eyni zamanda ifadə psixoloji zəiflik, həddindən artıq asılılıq və minnət davranışı ilə əlaqələndirilə bilər [1, s. 120]. Beləliklə, hər iki dildə “ətək” komponenti yaxınlıq və asılılıq semantikasının formalaşmasında əsas rol oynayır.

Ev-məişət leksikasına aid digər sözlər – *mөсек* [tөsek] və *жастық* [jastık] da qazax dilində frazeoloji sistemdə məhsuldar vahidlər kimi çıxış edir. *Tөсек* “döşək” mənasında işlənir və yatmaq üçün nəzərdə tutulmuş yumşaq yer anlayışını ifadə edir [10, s. 361]. Bu söz Azərbaycan dilindəki “döşək” anlayışı ilə semantik baxımdan uyğunluq təşkil edir. *Жастық* isə içinə tük və ya digər yumşaq material doldurulmuş, baş və ya çiyin altına qoyulan əşyanı bildirir və Azərbaycan dilində “yastıq” qarşılığına malikdir [8, s. 166].

Төсегімен көтерді [tөseqimen köterdi] ifadəsi qazax dilində məcazi mənə daşıyan frazeoloji vahiddir və “gəlin gəldiyi il hamilə qaldı”, “tezliklə ana oldu” anlamında işlədilir [4, s. 518]. Burada *mөсек* “döşək, yataq” komponenti ailə quruluşunun və nikah münasibətlərinin rəmzi kimi çıxış edir. Türk mədəniyyətində yataq ailə qurmanın və birgə həyatın başlanğıcının əsas atributlarından sayıldığı üçün bu komponent ifadənin semantik mərkəzini təşkil edir.

Көтерді “qaldırdı” feili isə bu kontekstdə birbaşa fiziki hərəkəti deyil, “hamilə qalmaq” mənasını bildirir. Beləliklə, ifadə bütöv halda yeni qurulan ailədə qısa müddət ərzində övlad gözlənilməsini vurğulayır. Qazax cəmiyyətində gəlinin tezliklə ana olması müsbət qarşılandığından, frazeologizm də pozitiv semantik çalar daşıyır. Struktur baxımından birləşmə isim + feil modelinə əsaslanır. *Төсегімен* “döşəyi ilə” komponenti burada cehiz və ailə qurma rəmzi kimi çıxış edir. Türk xalqlarında evlənən qız üçün cehiz hazırlanması, yataq dəstinin xüsusi olaraq sıyrılanması qədim ənənədir. Bu mədəni kontekst nəzərə alındıqda, *mөсегімен көтерді* ifadəsi hərfi mənada “döşəyi ilə (gəldiyi kimi) hamilə qaldı” anlamını versə də, məcazi planda “yeni ailədə tezliklə övlad sahibi oldu” semantikasını ifadə edir.

Төсекте басы қосылды [tөsekte bası qosıldı] ifadəsi qazax dilində “ailə qurdu”, “bir yerdə yaşamağa başladı”, “mənəvi və fiziki yaxınlıq əsasında birləşdi” mənalarında işlənən frazeoloji vahiddir [4, s. 519]. Bu birləşmə yalnız nikah münasibətlərini deyil, daha geniş mənada iki insan arasında möhkəm bağın yaranmasını da ifadə edə bilər. Burada *mөсек* “yataq, döşək” komponenti ailə həyatı və birgə yaşayışın simvolu kimi çıxış edir. Türk mədəniyyətində yataq ailə birliyinin və evliliyin əsas atributlarından biri hesab olunduğu üçün söz frazeoloji müstəvidə fiziki yaxınlıqla yanaşı, mənəvi bağlılığı da bildirir. *Басы қосылды* “başları birləşdi” isə məcazi şəkildə insanların talelərinin, həyat yollarının birləşməsi anlamını ifadə edir. Beləliklə, ifadə bütöv halda ailə qurma və ya daimi birlik yaratma semantikasını daşıyır.

Azərbaycan dilində “bir yastığa baş qoymaq” ifadəsi semantik baxımdan bu frazeologizmə uyğun gəlir və evlilik, birgə həyat qurmaq mənasında işlədilir. Hər iki dildə yataq və yastıq komponentlərinin ailə birliyinin rəmzi kimi çıxış etməsi ortaq mədəni təfəkkürün göstəricisidir.

Ev-məişət leksikasına aid olan *жастық* [jastık] “yastıq” sözü də qazax dilində müxtəlif frazeoloji birləşmələrin tərkibində fəal şəkildə işlədilir. Bu söz yalnız məişət əşyasını bildirməklə kifayətlənmir, həm də yaxınlıq, ailə münasibətləri və insan həyatının müxtəlif mərhələləri ilə bağlı məcazi mənalar qazanaraq frazeoloji sistemdə məhsuldar vahid kimi çıxış edir.

Жастықтан басын көтерді [jastıqtan basın köterdi] ifadəsi qazax dilində “xəstəlikdən sağaldı”, “yataqdan qalxdı”, “özünü toparladı” mənalarında işlənən frazeoloji vahiddir [4, s. 191]. Bu birləşmə əsasən uzunmüddətli xəstəlikdən sonra insanın əvvəlki halına qayıtmasını ifadə edir.

Burada *жастық* “yastıq” komponenti birbaşa məişət əşyasını bildirsə də frazeoloji kontekstdə xəstəlik səbəbi ilə yatağa bağlı qalma vəziyyətini simvolizə edir. Türk dillərində *yataq* və *yastıq* anlayışı çox vaxt zəiflik, halsızlıq və xəstəliklə əlaqələndirilir. *Басын көтерді* “başını qaldırdı” isə məcazi şəkildə güc toplamaq, ayağa qalxmaq və əvvəlki həyat fəaliyyətinə dönmək mənasını ifadə edir.

Beləliklə, ifadə bütöv halda fiziki və mənəvi dirçəlişi bildirir. Bu tip frazeoloji vahidlər məişət leksikasının insan həyatının müxtəlif mərhələlərini – xəstəlik, zəiflik və sağalma prosesini obrazlı şəkildə ifadə etmək imkanına malik olduğunu göstərir.

Qazax və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sistemlərinin müqayisəsi göstərir ki, bu dillərdə sabit birləşmələrin quruluşunda müşahidə olunan oxşarlıqlar və fərqlər onların ortaq tarixi-mədəni

zəminini əks etdirir. Eyni zamanda müəyyən semantik ayrılımlar hər bir dilin özünəməxsus inkişaf yolu və sosial-mədəni mühiti ilə bağlıdır. Bu baxımdan məişət leksikasına əsaslanan frazeoloji vahidlərin təhlili türk dillərinin daxili əlaqələrini daha aydın şəkildə üzə çıxarır.

Nəticə: Aparılan araşdırma göstərir ki, həm qazax, həm də Azərbaycan dilində məişət əşyaları ilə bağlı leksik vahidlər obrazlı ifadə vasitəsinə çevrilərək müxtəlif semantik çalarlar qazanmışdır. Xüsusilə *kөйлек* [köylek] “köynək”, *бесік* [besik] “beşik”, *қазан* [kazan] “qazan”, *етек* [yetek] “ətək”, *төсек* [tösek] “döşək”, *жастық* [jastıq] “yastıq” sözləri əsasında formalaşmış frazeoloji birləşmələr hər iki dildə həm struktur, həm də mənə baxımından müqayisə edilmişdir. Bu sözlər məişət leksikasına aid olmaqla, gündəlik həyatla bağlı konkret anlayışları ifadə etsə də frazeoloji sistemdə məcazi mənə qazanaraq sosial münasibətləri, ailə institutunu, mənəvi dəyərləri və psixoloji vəziyyətləri əks etdirir. Qazax və Azərbaycan dillərində frazeoloji vahidlər ortaq köklərə əsaslansa da, semantik inkişaf istiqamətində müəyyən fərqlər meydana çıxmışdır. Bu isə gələcəkdə daha geniş müqayisəli və tipoloji tədqiqatların aparılması üçün zəmin yaradır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2018, 288 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 2-ci cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
3. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. Москва: Наука, 1977, 310 с.
4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1977, 712 б.
5. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: ҚазАқпарат, 2007, 356 б.
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том. Б. Сүйерқұлова, С. Жапақов, Т. Жанұзақов және т.б. Алматы: Арыс, 2006. 744 б.
7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том. Б. Әбілқасымов, С. Визақов, Ә. Жүнісбеков және т.б. Алматы: Арыс, 2007, 752 б.
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 6-том. Ж.Қоңыратбаева, Ғ.Қалыиев, Қ.Есенова және т.б. Алматы: 2011, 752 б.
9. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 8-том. Қ.Қүдерінова, О.Жұбаева, М.Жолшаева және т.б. Алматы: Арыс, 2011, 744 б.
10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том. М.Малбақов, Қ.Есенова, Б.Хинаят және т.б. Алматы: Арыс, 2014, 800 б.
11. <https://az.wikipedia.org/wiki/Be%C5%9Fik>.

Ulkar Afandiyeva

Household lexicon in the phraseological system of the Kazakh language

Summary

In this article, phraseological units in the Kazakh language based on household vocabulary are analyzed in detail from both structural and semantic perspectives and examined in comparison with corresponding material from the Azerbaijani language. The primary aim of the study is to identify the figurative semantic layers acquired by lexical units related to everyday domestic life within the phraseological system, to determine the mechanisms underlying their formation, and to clarify their interaction with the national and cultural context. Particular attention is paid to phraseological combinations formed on the basis of household terms such as *kөйлек* [koylek], *бесік* [besik], *қазан* [kazan], *етек* [yetek], *төсек* [tosek], and *жастық* [jastıq]. These units are systematized, and their structural patterns, semantic development, and functional load are comprehensively explained.

The study demonstrates that household vocabulary within the phraseological system functions not merely as a nominative base, but also as a means of expressing social relations, family institutions, and moral values through processes of metaphorical and symbolic transformation. Comparative analysis reveals that the phraseological parallels observed in Kazakh and Azerbaijani are rooted in a shared historical and cultural foundation. At the same time,

semantic differentiation is evident in certain units, reflecting the internal dynamics of linguistic development. Ultimately, the research provides a scholarly basis for the typological study of household-based phraseological units in Turkic languages and establishes a foundation for further investigations in the field of comparative phraseology.

Key words: *Phraseological units, Household vocabulary, Kazakh language, Turkic languages, Semantic analysis.*

Улкар Афандиева

Домашний лексик в фразеологической системе казахского языка

Резюме

В данной статье фразеологические единицы казахского языка, сформированные на основе бытовой лексики, подробно анализируются с структурной и семантической точек зрения и рассматриваются в сопоставлении с материалом азербайджанского языка. Основной целью исследования является выявление образных семантических слоёв, приобретённых лексическими единицами, связанными с повседневной бытовой жизнью, в составе фразеологической системы, определение механизмов их формирования и уточнение их взаимодействия с национально-культурным контекстом. Особое внимание уделяется фразеологическим сочетаниям, образованным на основе таких бытовых терминов, как *көйлек*, *бесік*, *қазан*, *етек*, *төсек* и *жастық*, данные единицы систематизируются, а их структурные модели, семантическое развитие и функциональная нагрузка всесторонне объясняются.

Исследование показывает, что бытовая лексика в составе фразеологической системы функционирует не только как номинативная основа, но и служит средством выражения социальных отношений, семейных институтов и нравственных ценностей посредством процессов метафорической и символической трансформации. Сопоставительный анализ выявляет, что фразеологические параллели, обнаруженные в казахском и азербайджанском языках, связаны с общим историко-культурным фундаментом. В то же время в ряде единиц наблюдается семантическая дифференциация, отражающая внутреннюю динамику языкового развития. В конечном итоге исследование создаёт научную основу для типологического изучения бытовых фразеологических единиц в тюркских языках и закладывает базу для дальнейших исследований в области сопоставительной фразеологии.

Ключевые слова: *Фразеологические единицы, Бытовая лексика, Казахский язык, Тюркские языки, Семантический анализ.*

Çapa tövsiyə edən: Bakı Dövlət Universiteti

*Rəyçilər: professor E.Əzizov
fil.e.dok. Şəbnəm Həsənli-Qəribova*